

ERZURUM ŞEHRİNDE YABANCI NÜFUS (1835-1847)
THE POPULATION OF NON-ERZURUM RESIDENTS (1835-1847)

M. YAŞİN TAŞKESENLİOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of History
ytaskesen@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-2635-829X>

Atıf / Citation

Taşkesenlioğlu, M.Y. 2020. "Erzurum Şehrinde Yabancı Nüfus (1835-1847)". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute*. 68, (Mayıs-May 2020). 421-449

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 10.12.2019
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.04.2020
Yayın Tarihi-*Date Published* : 31.05.2020
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4305>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-68, Mayıs - May 2020 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

ERZURUM ŞEHRİNDE YABANCI NÜFUS (1835-1847)
THE POPULATION OF NON-ERZURUM RESIDENTS (1835-1847)

M. YASİN TAŞKESENLİOĞLU

Öz

Erzurum'da 1835 ile 1847 yılları arasında icra edilen nüfus ve temettü sayımları esas alınarak hazırlanan bu çalışma, çeşitli amaçlarla şehir merkezinde bulunan Erzurumlu olmayanları konu edinmiştir. Erzurum, 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra sosyo-ekonomik açıdan oldukça zayıf bir görünüme sahipti. Yöre Ermenilerinin Ruslar tarafından Ahıska ve çevresine yerleştirilme girişimi, şehrin ticari hayatında gerilemeye, demografik yapısında ise karmaşık bir sürecin yaşanmasına neden olmuştu. Sultan II. Mahmud'un emri gereği 1831 yılında ülke genelinde yapılan nüfus sayımları Erzurum'da ilk kez 1835 yılında gerçekleşebilmişti. Tarihi ipek yolunun kavşak noktalarından birisi olan Erzurum'un demografik yapısında şehre diğer yörelerden gelip yerleşenler veya ticari ve sair amaçlarla şehirde bulunanlar önemli bir yer edinmektedir. Sayısal verilere dayalı olarak hazırlanan bu çalışma şehrin 19. yüzyılın ilk yarısındaki sosyo-ekonomik durumuna katkı sağlamayı ve diğer kazalardan Erzurum'a gelenlerin ticari ve sosyo-ekonomik potansiyelini incelemeyi amaç edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Yabancı Nüfus, 19. yüzyıl, Sosyo-ekonomik hayat.

Abstract

This study, which is prepared on the basis of population and dividend counts carried out in Erzurum between 1835 and 1847, focuses on non-Erzurum residents in the city center for various aims. After the Ottoman-Russian War of 1828-1829, Erzurum has a very weak socio-economic appearance. Attempts to place local Armenians by the Russians in Ahıska and its environment causes a decline in the commercial life of the city and a complex process in its demographic structure. According to Mahmud II's order, the censuses made in the country in 1831 were realized in Erzurum in 1835 for the first time. In the demographic structure of Erzurum, which is one of the intersection points of the historical silk road, those who came to the city from other regions or settled in the city for trade and other purposes have an important place. This study, which is based on official figures, aims to contribute to the socio-economic situation of the city in the first half of the 19th century and to examine the commercial and socio-economic potential of those who came from other districts to Erzurum.

Key Words: Erzurum, Non-Erzurum Residents, 19th century, Socio-economic life.

Structured Abstract

In the Ottoman time terminology, the foreigner as a term has been identified for those coming from different parts of the country, not from the location of the administration unit. Therefore, those who are in Erzurum for trade, crafting, education, and so on were recorded as foreigners to the statistical records. In this study in which the statistical number of foreigners who lived in Erzurum whose importance raised after the 1828- 1829 Ottoman-Russian War on the Caucasian border, Ottoman population records were regarded. It should be noticed that the number of women and girls was not considered in Ottoman population records. Therefore, the data examined in this study was the population of males that included Muslims and orthodox-catholic Christians and their families living in Erzurum between the years of 1835 and 1847. Such an attempt revealed knowledge of the foreigners' residents and vocations in the city. In the study, Muslims and Christians were evaluated separately in different tables prepared according to numbers, countries, accommodations, and accommodation quality. In the population record, the first of which was in 1835, foreigners who came to the city and resided in inns and other places were evaluated. It was seen that Muslim foreigners were mostly from the north-east neighboring towns of Erzurum. According to this, as far as we can identify, the foreigners in the city, whose number was determined as 378, 112 resided in inns, 169 in Turkish baths, 103 in tanyards, and 26 in bakeries. It is undoubtedly an interesting situation that the majority of foreigners stayed in places other than inns. Besides, the fact that a significant number of Armenian population that emigrated from the city after the mentioned war enabled migration from closer towns and thus, the vocational branches in the city become an opportunity for those coming from these towns. On the other hand, education opportunities in Erzurum madrasahs enabled the young population who came from closer towns to continue their education in the city. Also, the data were presented to prove this situation in the related tables in our study. Another remarkable point is that the majority of students stayed in studio-style houses in the neighborhoods. The first data on the number of foreign Christian Ottoman citizens in the city center was found in the records from 1836. Unlike Muslims, the regions where Christian foreigners came to the city were mostly neighboring south-east towns. Among them, Arabgir Christians attracted attention. While the Muslim population was mostly employed in the service sector, Christians mostly worked as crafts and traders. In the data of 1835, although information about foreign Muslims in the neighborhoods of the city could not be obtained, enough information related to them was obtained in the population records of 1841. There were 639 foreign Muslims in the city this year. Almost all of these came from the eastern lands of the country and 87 of them had vocations. The number of Ahiska people draws attention considering the statistics of that year. 412 people were from Ahiska and 76 of them had vocations. In other words, the majority of people who had vocations were Ahiska people. The Ahiska people migrated to the Ottoman lands due to the Russian occupation of their homeland in the 1828-1829 Ottoman-Russian War, and a significant part of them came to Erzurum. In the statistics of 1843, it is possible to find information about the employment areas and residential areas of foreign Christians outside the houses. In these records, people from Arapgir were high. 54 of 92 people were from Arapgir and 36 of them resided in trader (Bezirgan) rooms. This shows that Arabgir people were collectively employed in a branch of business with the effect of the sense of citizenship. According to the same data, 45 of the total

of 67 foreigners who had vocations were from Arapgir. In particular, the exposition of fabrics specific to their region in the Erzurum market has increased the commercial activities of Arapgir people in the city. To reach the data required for our study, it is also necessary to mention the dividend counts from 1845-1846. By determining the income obtained by the breadwinner during the Tanzimat period, the statistics kept performing the tax regulation by force of the Rescript of Gülhane are called dividend counts. As well as these counts are undoubtedly at least as important as the population records, they serve as an economic resource for local history studies since they contain information that is not included in the population record books. Erzurum Dividend Books include detailed information about this period. According to the dividend records, the number of foreign Muslim families in Erzurum was 72. Most of them reside in Ali Paşa Neighborhood and the most crowded population was Ahıska people with 23 families. After Ahıska people, the second crowded population was people coming from Kars with 13 families. 60 of them had vocations and most of these vocations were based on different crafts. Of the 47 Christian foreign families, 20 families were from Muş, 11 families were from Bitlis, and 10 families were from Arapgir. Among the foreign Christians who were the breadwinners as having vocations, the highest number was 18 people from Muş. All breadwinners from Arapgir had vocations. Finally, the record that we evaluated belongs to the 1847 year. Compared to other statistics, it is understood that this record included similar data. Another point that was noteworthy in 1847 is that the people from Hemşin and Mirhev dominated some branches of vocations in the city. Also, these last records included information about those from other Christian sectarians according to which nearly all Catholics employed in businesses in the city were composed of people of Gısgim. It is necessary to talk about the people of Greek origin as well. According to the data of the 1847 year, the number of the people of Greek origin in the branches of vocations in Erzurum was 20, of which 16 were from Gümüşhane, 3 were from Sürmene and 1 was from Trabzon. Finally, it is worth noting that the data used in this study may not provide exact information about the people coming from other regions to the city between the mentioned dates since the information provided was based on the population records and dividend books. For example, Iranian merchants are known to be crowded in undeniable numbers in Erzurum during this period. This study, which includes information about students, traders, crafts, and various vocations is hoped to contribute to the history of Erzurum city as it contains some information about the inn, the Turkish baths, and different business names.

Giriş:

Tanım, Kaynaklar ve Sınırlamalar

Osmanlı dönemine ait nüfus çalışmaları, özellikle Osmanlı Arşivleri'nin Nüfus Defterleri'ni erişime açmasıyla birlikte ciddi bir mesafe katetmiştir. Vergi gelirleriyle ilgili daha sağlıklı veriler elde etme amacıyla yapılan ve kadın sayı(m)larının hariç tutulduğu istatistiklerdeki mahalle, han ve hamam gibi yerleşme ve işyeri isimleri, şehir araştırmaları için kaynak görevi görmektedir. Sayımlar sonucunda hazırlanan defterler ise yörenin sosyal, ekonomik ve zirai vaziyetine dair destekleyici bilgiler sunmaktadır.

Başka bölgelerden olan kişilerin memleketleri hakkında verilen bilgiler, sayımı yapılan bölgenin nüfus yapısıyla ilgili farklı bakış açıları geliştirilmesine zemin oluşturmaktadır. Bu bilgiler, şehrin mahalle ve işletme türündeki yapılarında mevcut *yabancı* nüfusuyla ilgili bir çalışma yapılmasına imkan tanımaktadır. Nüfus ve temettüat defterlerini temel alarak Erzurum şehrindeki yabancı nüfusu incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın sıhhati için öncelikle yabancı tanımının yapılması faydalı olacaktır. Birçok alanda kullanılan ve geniş bir anlama sahip olan bu kelime, en kuşatıcı olarak *bir yerden, türden, milletten vs. olmayan / bir yere ait olmayan* anlamını taşımaktadır.¹ Osmanlı nüfus yazımlarında ise yer yer *yabancıyân* şeklinde çoğul olarak kullanılan bu tabir ile genellikle yazımı yapılan kazadan olmayanlar kastedilmiştir. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere yabancı olarak tavsif edilenler için *kaza*, belirleyici bir idari birim olmuştur. Yani eyaletin diğer kazalarından olsa dahi, Erzurum Eyaleti merkez kazasının dışından gelip de şehirde bir vesile ile ikâmet edenler kahir ekseriyetle yabancı addedilmiştir. Nereden geldiği tespit edilemeyenler için ise *kazâ-i aher* yahut *diyâr-ı aher* tanımı kullanılmıştır.² Ancak Erzurumlu olmasına rağmen başka devletlerin tabiiyetine girenlerin de yabancı olarak nitelendirildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinde Erzurum ve çevresinden Rusların göçürdüğü yerli Ermeniler, Edirne Antlaşması gereği Rus vatandaşlığına geçtiklerinden ötürü ertesi yıllarda geri döndükleri memleketlerinde yabancı statüsünde yer almışlardır. Böylece Erzurum'a geri dönen eski reaya, harpten sonraki nüfus yazımlarında *yabancıyân* taifesi içinde değerlendirilmiştir.³ Nitekim yöre Ermenilerinin geri dönüş ve tabiiyet meseleleri uzunca bir süre devam etmiştir. İlerleyen yıllarda her ne kadar hukuki durumları değişmiş olsa da, aslen Erzurumlu oldukları ve birçoğu Osmanlı vatandaşlığına geçeceği için Ruslar tarafından göçürülen Ermeniler ile Erzurum şehir merkeziyle iç içe yer almasından ötürü, Ova kazası köylerinden gelenler bu çalışmada yabancı nüfus içerisinde değerlendirilmemiştir.

¹ Tanımlama çeşitleri için TDK Güncel Türkçe Sözlük'e bkz.

² Yabancı tanımı Vital Cuinet tarafından da değerlendirilerek, Osmanlı Devleti vatandaşı olup da nüfus kaydı kişinin bulunduğu vilayette yazılmayanlar için bu tabirin kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Bkz. Selahattin Tozlu-İskender Yılmaz, "Erzurum (Ova) Kazasının Nüfusu (1896)", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 53, Aralık 2014, s.42.

³ Rusların göçürdüğü Ermeniler ve bunların geri dönüşleri hakkında şu çalışmalar referans alınabilir: Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, C.XIII, Sayı: 17, 1988, s. 365-434; Besim Özcan, "1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 46, 2011, s. 195-204; Muammer Demirel, "1829-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü", *XIV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002*, 2. Cilt 1. Kısım, s. 263-277.

Erzurum'daki yabancı nüfus, yukarıda değinilen Rusya tabiiyetine geçen Ermenilerin dışında Müslüman ile Gayrimüslim yabancılar olarak sınıflandırılabilir. Ayrıca her iki tasnif için de nüfus defterlerinde eyalet adı belirtilmeden yer adları ve kaza isimleri kullanılmıştır. Gayrimüslim yabancılar içinde Katolikler ile Rumlar ayrıca kaydedilmiştir.

Bu çalışmada Erzurum şehrinin nüfusunu tespit etmek gibi bir gaye yoktur. Bu yüzden nüfus oranları hakkında yabancı kaynakların verdiği bilgilerin tekrarından sakınılmıştır.⁴ Erzurum'un nüfus yazımlarında 1835 (h. 1251) ile 1846 (h.1263) yılları ön plana çıkmaktadır. Bu yıllarda iki kez genel sayıma tabi tutulan Erzurum'un nüfusu ile ilgili Osmanlı Arşivlerinde farklı tasniflerde yer alan defterler mevcuttur. Daha önce hakkında bazı çalışmalar yapılan bu defterlerden bir kısmı icmal niteliği taşımaktadır.⁵ Bundan dolayı adı geçen defterlerde her ne kadar yabancı nüfus istatistikleri tutulmuşsa da bunların hangi yörelerden geldiği ve kimlerden oluştuğu bilgisi mevcut değildir. Döneme ait mufassal yoklama defterlerinden ise sadece birisi latin harfleriyle yayımlanmıştır.⁶ Genel olarak 1845'ten 1851 yılına kadarki nüfus istatistiklerinin tutulduğu bu defterde Erzurum merkez kazasında bulunan yabancı Müslümanlar ile Gayrimüslimler hakkında son derece kısıtlı bilgiler yer almıştır. Çalışmamız için zengin bilgiler sunan 1835 ile 1846 yıllarına ait nüfus tahrir defterlerinden ayrıca bahsetmek gerekmektedir. Bunlardan ilki Erzurum Valisi Esat Paşa zamanında Naib Ömer Hulusi Efendi tarafından yapılan sayıma ve hicri 1251 yılına ait olduğu düşünülen defterlerdir.⁷ Çalışmamıza ana kaynak mahiyetindeki ikinci bir sayım ise 30 Eylül 1847 (19 Şevval 1263) tarihli defterlere kaydedilmiştir. Tespit edebildiğimiz

⁴ Erzurum şehrinin 1806 ile 1862 yılları arasındaki nüfusu hakkında yabancı kaynakların verdiği bilgiler için bkz. Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Çarşı Pazar-Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 33.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Bâb-ı Defteri Ceride Odası Defterleri (D.CRD.d) fonunda bulunan 40465 numaralı defter 19 Mart 1836 (30 Zilhicce 1251) tarihlidir ve Yunus Özger tarafından değerlendirilmiştir. Bkz. Yunus Özger, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrini Demografik Yapısı (1251/1835) Tarihi Nüfus Yoklama Defterine Göre", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Sayı: 29, Erzurum 2006, s. 239-266. İcmal niteliğindeki bir diğer defter ise Cevdet Küçük tarafından yayınlanan ve aynı arşivin Cevdet Dahiliye (C.DH.) fonundaki 182/9060 numaradadır. Bu defter, 1847 yılında tamamlandığı anlaşılan *Erzurum Eyâleti dâhilinde kâin Erzurum sancağı kazâlarında sâkin ve mütemekkin ehl-i İslâm ve re'âyaya dairdir*. Bkz. Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7-8, 1976-1977, Ayn Basım, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1977, s.185-224. Keza Haydar Çoruh tarafından (yer isimlerinde birtakım hataları olsa dahi) yayınlanan Maliye Ceride Defterleri (ML.CRD.d) fonundaki 1146 numaralı defter de mahalle, han ve hamam gibi mahallerdeki nüfusun icmalini ihtiva etmektedir. İlgili makaleye bkz. Haydar Çoruh, "Erzurum'daki Türk ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihi Nüfus Defteri" *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 6, Yaz 2002, s. 95-115. Üstelik bu son defterde, mahalle tahrirlerini gösteren kısım eksik (muhtemelen yırtık) olduğundan ancak 36 mahallenin icmal bilgisi mevcuttur.

⁶ M. Alparslan Kaplan, *Erzurum Nüfus Yoklama Defteri Transkripsiyonu (1261-1267/ 1845-1851)*, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002.

⁷ BOA, *Nüfus Defterleri (NFS.d.)*, nr. 2722, Erzurum'un han, hamam, debbağhane ve daire gibi mahallerinde bulunan yabancı Müslümanları, nr. 2723 ise Erzurum mahallelerindeki yabancı reayayı ihtiva etmektedir. Bunların dışında Ömer Hulusi Efendi'nin hazırladığı, biri Erzurum mahallelerindeki Müslüman nüfusunu, diğeri ise han, hamam vs. gibi yerlerde bulunan yabancı reaya nüfusunu gösteren iki defter daha olduğunu düşünmekteyiz. Ancak yaptığımız araştırmalarda bu iki deftere ulaşamadığımızı belirtmekle iktifa etmek zorunda kaldık. Bununla birlikte Yunus Özger tarafından yayınlanan defter de Ömer Hulusi Efendi tarafından aynı dönemde hazırlanmasına rağmen diğerleri ile aralarında sayısal veriler, han ve fırın adları gibi hususlarda farklar mevcuttur. BOA, *NFS.d.*, nr. 2723, nr. 2726.

kadarıyla bu defterler üç adettir.⁸ Miralay Mustafa Bey ile Erzurum Nüfus Nazırı Mehmed Bey'in yerel temsilcilerin yardımlarıyla⁹ icra ettiği bu sayıma ait olmak üzere Erzurum Eyaletinin nüfusunu gösteren bir de mizan defteri tertip edilmiştir.¹⁰ Bunların yanı sıra yukarıda tarihleri verilen iki sayım arasındaki bir dönemde hazırlandığını düşündüğümüz bir defter daha mevcuttur.¹¹ Osmanlı Arşivi uzmanları tarafından tasnif edilirken 1251 (1835) yılına tarihlendirilen, ancak içinde 15/1/1257 tarihi yer aldığından ötürü 1841 yılına ait olduğu anlaşılan bu defter de çalışmamızda kullanılan sayısal veriler açısından zengin bilgiler içermektedir.

Erzurum'da yabancı nüfus hakkında bilgilerin bulunduğu defterlerin kapsadığı dönemle ilgili bazı bilgilere de değinmek gerekmektedir. Hicri 1251, 1257, 1261-62 ve 63 yıllarında hazırlanan defterlerin sonradan işlem gördüğü anlaşılmaktadır. Zira sayımlar defterlere işlendikten sonraki bir dönemde ilgili yere (mahalle ve han gibi) gelenler ile buralardan ayrılanların geliş ve ayrılış (amed/refet) tarihleri ayrıca belirtilmiştir. Ayrıca nüfus mevcudu bazı defterlerde belirtilmeyip, bazılarında ise verilen toplam sayılara ilaveler yapıldığından ötürü toplam nüfusun tarafımızca yapılması küçük istatistiki hatalara neden olabilmektedir. Bu sebeple araştırmacı veya okuyucuların nihai verilere cüzi de olsa şüphe ile yaklaşmaları sağlıklı bir bakış açısı olacaktır.

1- 1835 Yılında Erzurum'da Yabancı Nüfus

a) Yabancı Müslümanlar

Ömer Hulusi Efendi tarafından tertip edilen ve hicri 1251 yılındaki sayıma ait olan iki adet nüfus defteri, şehrin demografik yapısı ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Bunlardan ilki *Nefs-i Erzurumda Sâkin Talebe ve sâir Garîbân Ehl-i İslâmın Tahrîr-i Nüfûs Defteridir*

⁸ Bu defterlerin fonu ve adı şöyledir: 1. Defter *BOA.NFS.d.*, nr. 2729, Dış kapak: *Kazâ-i Aher İslâmından Olub Ba'zı Medâris ve Hân ve Hamâm vesâirede Bulunan Yabancı Ehl-i İslâm'ın Tahrîr Defteridir*, İç kapak: *Nefs-i Erzurum'da Bulunan Bi'l-cümle Yabancı Ehl-i İslâm'ın Sinn ve Eşkâl ve San'atlarını Mübeyyin Tahrîr Defteridir*. 2. Defter: *BOA.NFS.d.* nr. 2730, Dış kapak: *Kazâ-i Aher Re'âyâsından Olub Erzurum'un Hân ve Dekâkin vesâiresinde Bulunan Yabancı Rum Milletinin Tahrîr Defteridir*, İç kapak: *Nefs-i Erzurum'da Hân ve Odagân vesâiresinde Bulunan Yabancı Rum Milletinin Sinn ve San'at ve Numaralarını Mübeyyin Tahrîr Defteridir*. 3. Defter: *BOA.NFS.d.* nr. 2731, Dış kapak: *Kazâ-i Aher Re'âyâsından Olub Erzurum'un Hân ve Dekâkin vesâiresinde Bulunan Yabancı Katolik Milletinin Tahrîr Defteridir*, İç kapak: *Nefs-i Erzurum'da Bulunan Yabancı Katolik Milletinin Tahrîr Defteridir*. Erzurum'da bu döneme ait yabancı Ermenilerin kayıtlarına, varsa dahi, tarafımızca ulaşamamıştır. Aynı tarihe ait aynı fonun 2732 numarasında mevcut olan ve Rusya tarafından 1828-1829 harbinde götürülerek Rus tabiyetine giren Ermeni reayadan Erzurum'a geri dönenlere ait bir defter daha mevcuttur. Bu defterin hazırlanmış olması ve dönem itibarıyla Erzurum'da bulunan yabancı Ermenilerin tabiiyetinin ayırd edilmesinin zor olması, şayet böyle bir defter yoksa, yabancı Ermenilere ait müstakil bir defterin hazırlanamamasına neden olmuş olabilir. Nitekim bu dipnotta tanıtılan defterlerin tümü aynı sayım ekibine aittir.

⁹ Sayımın kimler tarafından icra edildiği bilgisi, söz konusu 2729, 2730 ve 2731 numaralı defterlerin son sayfalarında yer almaktadır.

¹⁰ *BOA.C.DH.*, nr. 182/9060; Cevdet Küçük'ün yayımladığı defter budur. Ayrıca hicri 1260 yılına ait olan bir de Temettuat Defteri mevcuttur. Bu defterde de diğerleri gibi yabancıların geldiği yerler veya memleketleri belirtilmemiştir. Adı geçen defter Yüksek Lisans Tezi yapılmıştır. Bkz. Haydar Çoruh, *Temettuat Defterleri'ne Göre Erzurum Şehri (1260/1844)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

¹¹ *BOA.NFS.d.*, nr. 2721.

adını taşır ve 29 Nisan 1835 (Gurre-i Muharrem 1251) tarihlidir.¹² 19 daire,* 4 debbağhane, 14 hamam, 16 han ve 5 fırında tespit edilen yabancı Müslümanlar, bazı medrese, dükkan, çarşı, hane ve kahvehane gibi mekanlarda da ikamet etmekteydi.

Buna göre Erzurum mahallelerinde sakin olanların dışında 567 yabancı Müslüman bulunmaktaydı. Bunlardan 68'i talebe, 99'u tellak, 109'u debbağ, 34'ü fırıncı ve 27'si tüccar idi. Hanlarda 112, hamamlarda 169, debbağhanelerde 103, dairelerde ise 111 yabancı Müslüman vardı. Nereli olduğu belli olmayan (ya da tarafımızca tespit edilemeyen) 189 kişinin dışındaki 378 kişinin bölgelere dağılımı ise şu şekildeydi.¹³

Tablo 1: 1835 Yılında Erzurum Şehrinde Konutların Dışında Kalan Yabancı Müslüman Sayısı					
Bölge	Sayı	Bölge	Sayı	Bölge	Sayı
İspir	29	Mirhev ¹⁴	79	Gisgim ¹⁵	4
Livane ¹⁶	27	Van	4	Kars	1
Şavşat	24	Erzincan	11	Diyarbakır	1
Ardahan	4	Of	5	Musul	1
Maçahel ¹⁷	2	Adilcevaz	3	Karahisar	1
Pasin (Yukarı-Aşağı)	2	Harput	3	Palu	1
Ahıska	8	Trabzon	26	Bitlis	7
Hemşin	106	Gümüşhane	5	Sürmene	1
Bayburt	1	Bağdat	3	Rize	9
Arhavi	1	Tortum	9		
TOPLAM: 378					

Tablodan anlaşılacağı üzere 1835 yılında Erzurum mahallelerinde meskûn olmayan en fazla yabancı Müslümanlar Hemşinli olup ardından Mirhevliiler gelmektedir. Hemşinlilerin 8'i talebe, 23'ü fırıncı, 7'si kazzaz, 4'ü yağlıcı iken dört Debbağhanede bulunan 103 kişinin ise 65'i Hemşinlidir. Şehirde yabancı Müslümanların bulunduğu 14 hamamdaki 169 personelin 79'u Mirhevli idi. Zaten bu dönemde Erzurum'da bulunan Mirhevliilerin tamamı tellak idi. Hanlarda kalanların birçoğu tüccardır. Bunlardan da 25 kişiyle en fazla nüfus Trabzonludur. 8 Ahıskalı'nın ise 2'si talebe 1'i ise bakkaldı. Bu sayılar aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

¹² BOA.NFS.d. nr. 2722; Ömer Hulusi Efendi'nin 1835 yılında hazırladığı icmal defterindeki sayısal veriler için bkz. Özger, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı", s.245, 246 vd.

* Kısa süreli ikamet odalarına daire denmektedir.

¹³ 1835 yılında Erzurum'da bir de Avrupalı'nın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Özger, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı", s.246.

¹⁴ Mirhev: Meydancık-Artvin.

¹⁵ Gisgim: Şimdi Artvin iline bağlı Yusufeli kazasıdır. Bazı kaynaklarda yanlış olarak "Keskim" şeklinde yazılmıştır.

¹⁶ Livane: Artvin.

¹⁷ Maçahel: Camili-Artvin.

Tablo 2: 1835 Yılında Erzurum Şehrinde Hanlarda Kalan Yabancı Müslümanlar

Hanlar	TOPLAM	Bölgeler																
		Hemşin	Trabzon	Of	Sürmene	Rize	Karahisar	Gisgin	Gümtişhan	Erzincan	Bağdat	Harput	Ahıska	Musul	Bitlis	Pulu	Kars	Diğer
Zorlu	11	8																3
Mazlum Ağa	4	4																
Kanber	13	3	4					4			2							
Mansuroğlu	9	3								3							1	2
Hafizoğlu	4											3						1
Hacı Ahmed Ağa	28											1	7					20
Mollaoğlu	24	1	1	1	4		1		5		1							10
Yeni Han	9	5																4
Serdar	2															1		1
Dervişağa	1							1										
Komisli	3		3															
Ömerin oğlu	1																	1
Kadızade	1						1											
İt Uytmaz	2																	2
Toplam	112	3	25	4	1	4	1	1	5	5	3	2	4	1	7	1	1	44

Tablo 3: 1835 Yılında Erzurum Şehrinde Hamamlardaki Yabancı Müslümanlar

Bölge	Toplam	Mirhev	Şavşat	Livane	Pasin	Van	Diyarbakır	Diğer
Hamam								
Ayaspaşa	17	14						3
Boyahane	13	2	11					
Caferiye	18		1	14				3
Hanım Hamamı	26	13					1	12
Saray	7		5	2				
Çermik	9	9						
Gümrük	22	15						7
Murad Paşa	1					1		
Tahta	1							1
İki Göbek	18	11						7
Küçük	17	5			1	2		9
Kırkeşme	16	10						6
Karakullukçu	1							1
Şeyhler	3							3
TOPLAM	169	79	17	16	1	3	1	52

Debbâğhaneler	Bölge							
	TOPLAM	Hemşin	İspir	Tortum	Gıgım	Trabzon	Rize	Diğer
Bakırcı Mah.	6	5						1
Ali Paşa Mah. Küçük Debbâğhane	38	4	4	1				29
Ali Paşa Mah. Büyük Debbâğhane	38	32	1	1	1			3
Habib Efendi Mah. Tebrizkapı Debbâğhanesi	21	14						7
TOPLAM	103	55	5	2	1			40
FIRINLAR								
Firuz Bey	9	3				1	5	
Pervizoğlu	7	6						1
Dervişağa	4	4						
Müteveli	1		1					
Hacı Ömer Ağazade	5	4			1			
TOPLAM	26	17	1		1	1	5	1
GENEL TOPLAM	129	72	6	2	2	1	5	41

Diğer mekanlarda kalan yabancı Müslümanlar şöyledir:

İkâmet Yeri	Bölge								
	Toplam	Hemşin	Anıka	Harput	Tortum	Gıgım	Van	Erzincan	Diğer
Nazik Çarşıda	1			1					
Ali Paşa mah. Börekhanede	6	6 (firinci)							
Ali Paşa mah. kahvehane	2								2
Kırkçeşme mah. Yedi havluda	7	7 (kazzaz)							
Habib efendi ulya mah. dükkan	6	5	1						
Emirşeyh mah. Kağızmanlı dairesi	5	3							2
Çortan mah. medrese	4								4
Kemhanzade mah. medrese	1								1
Cafer efendi mah. dairesi	1								1
Emin kurbi mah.	1								1
Mirza Mehmed mah. Şükriye dairesi	3				2	1			
Saray önünde kahvehane	1						1		
Ali Paşa mah. Zahir meydanı kahvehanesi	1		1 (bakkal)						
Yoncalık sufla Cennetzade dairesi	2	2							
Murad Paşa mah. kahvehane	3								3
Ali Paşa mah.	13								13
Lala Paşa dairesi	2								2
Yeğenağa Dairesi	4							4 (demirci)	
TOPLAM	63	23	2	1	2	1	1	4	29

Bu yazımda yer alan talebelerin tamamı mahallelerdeki dairelerde kalmaktadır. Bunlar arasında en fazla nüfus 23 talebe ile İspirlidir ve ardından 11 talebe ile Livane kazası gelmektedir.

Mahalle/ Daire	Bölge												
	TOPLAM	İspir	Livane	Şavşat	Ardahan	Maçahel	Pasin	Ahıska	Hemşin	Bayburt	Arhavi	Tortum	Adilcevaz
Lalapaşa Mah. Ali Ağa Dairesi	6	5	1										
Çukur Mah. Pervizzade Dairesi	7		2	1	3	1							
Çukur Mah. Halil Efendi Dairesi	17	2	5	6	1	1	1	1					
İbrahim Paşa Mah. İbrahim Paşa Dairesi	11	7	2						1	1			
Feypiye Mah. Daire	9	2	1					4		1	1		
Ayaspaşa Mah. Daire	1							1					
Vani Efendi Mah. Vani Efendi Dairesi	3								3				
Emirşeyh Mah. Namervani Dairesi	3												3
Ali Paşa Dairesi	1	1											
Lalapaşa Mah. Kadızade Dairesi	10	6										4	
TOPLAM	68	23	11	7	4	2	1	2	8	1	1	5	3

b) Mahallelerdeki Yabancı Reaya

Naib Ömer Hulusi Efendi tarafından yapılan sayıma ait 9 Şubat 1836 (21 Şevval 1251) tarihli defter, Erzurum kazasının 31 mahallesindeki 734 hanesinde mevcut olan 2.827 reayayı ihtiva etmektedir.¹⁸ En kalabalık mahallenin 725 kişiyle Ali Paşa Mahallesi olduğu bu defter üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda başka kaza veya bölgelerden gelip de Erzurum mahallelerinde mukim olan 129 erkek tespit edebildik. Bunların birçoğunda hane belirtilmediği için toplam yabancı reaya sayısını tahmin edebilmek güçtür. 21 kişinin hangi mahallede bulunduğu belirtilmediği bu yazımda yabancı reayanın 9 mahallede sakin olduğu anlaşılmaktadır. Bu mahalleler ile yabancı reaya sayıları şöyledir.

Mahalle	Sayı
Camii Kebir	5
Aşağı Mumcu	11
Üveys Efendi	1
Yeğenağa	11
Emin Kurbi	20
Kavak	14
Ali Paşa	34
Topçuoğlu	11

¹⁸ BOA.NFS.d., nr. 2723; Defterde toplam sayılar sadece mahalle sonlarına *hâne* ve *nüfus* şeklinde verilmekle birlikte her bir mahallenin sonuna siyakat hatla sonradan eklemeler yapıldığı ve bu kısımda da kahir ekseriyetle mahalleler arası nüfus hareketliliğinin ve diğer kazalardan gelenlerin eklendiği görülmektedir. Defterin 29, 30 ve 39. varaklarında *Aher kazadan hicret edib* başlıklarıyla verilen istatistiklerde 46 erkek nüfus bilgisi mevcuttur ve bütün olarak değerlendirildiğinde bu sayı eksik kalmaktadır. Dolayısıyla verdiğimiz toplam sayılar tarafımızca yapılan işlemlerden geçirilerek hazırlanmıştır. Ayrıca burada şunu da belirtmeliyiz ki bu defterdeki sayım sonuçları, 1835 yılında Erzurum'daki Ermeni nüfusunun 120 haneye kadar düştüğü savlarına karşın (Beydilli, "Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", s.408.) yeni verilerin ortaya çıkarılmasını sağlayacak niteliktedir.

Bakırcı	1
Belirsiz	21
TOPLAM	129

Tablo 8: 1836 Yılında Erzurum Mahallelerindeki Yabancı Reyanın Memleketlerine Göre Dağılımı

Bölge	Sayı	Bölge	Sayı
Bitlis	7	Harput	2
Kiği	1	Tokat	7
Ahıska	18	Bayburt	5
Eğîn ¹⁹	3	Hınıs	7
Van	9	Erzincan	4
Pasin (Yukarı-Aşağı)	5	İstanbul	1
Muş	21	Oltu	4
Palu	4	Micingerd ²⁰	1
İspir	3	Mirhev	1
Arapgir	23	Diğer	3
TOPLAM: 129			

Adı geçen yazımda en kalabalık yabancı reaya nüfusa Ali Paşa Mahallesi sahiptir. Arapgirliiler, Muşlular ve Ahıskalılar ise bunlar içinde ön plana çıkmaktadır. İşlerinde meslek sahibi olanlar hayli azdır. Yine de bu meslekleri ve meslek sahiplerinin memleketlerini belirtmekte fayda vardır.

Tablo 9: 1836 yılında Erzurum Şehrindeki Yabancı Reyanın Meslekleri

Bölge \ Meslek	Ahıska	Arapgir	Tokat	Bayburt	Van	Erzincan	İstanbul
Alçıçı	1						
Kuyumcu	2						
Sarraf		2					
Mübayaacı			1				
Nalband				1			
Berber					1		
Bezzaz						1	
Hallac							1
TOPLAM	3	2	1	1	1	1	1
GENEL TOPLAM: 10							

1835 ile 1837 yılları arasını kapsayan bir kayıttan da Erzurum'daki yabancı reaya sayısı hakkında farklı bilgilere ulaşılmıştır.²¹ Vergi gelirlerini kontrol etmek maksadıyla nüfus hareketliliğini gösteren ve belirli aralıklarla düzenlenen defterlerden biri olan bu kayıttan şehirde 18 Tokatlı ve 10 Sivashlı ile nereli olduğu yazılmayan 13 kişiden oluşan 41 yabancı reaya vardır.²²

¹⁹ Eğîn: Şimdi Erzincan iline bağlı Kemaliye ilçesidir.

²⁰ Micingerd: Çamyazı-Kars.

²¹ Kemalettin Kuzucu, "Erzurum'da 1835-1837 Döneminde Yaşanan Gayrimüslim İçgöçü Ve Düşündürdükleri", Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, Berikan Yayınevi, Ed: İbrahim Ethem Atnur, Ankara 2012.

²² Kuzucu, "Erzurum'da 1835-1837 Döneminde Yaşanan Gayrimüslim İçgöçü ve Düşündürdükleri", s.545.

2- 1841 Yılına Ait Olduğu Düşünülen Yazımda Erzurum Mahallelerindeki Yabancı Müslüman Nüfus

Erzurum kazası mahallelerinin mufassal tahririnin yazıldığı bu defterin bazı varakları yırtıktır.²³ Buna rağmen çalışmamızda ziyadesiyle istifade ettiğimiz defterlerden biridir. 50 mahalleyi kapsayan yazımda hane toplamı 3.871,²⁴ erkek nüfus toplamı ise 11.674'tür. En kalabalık mahallenin Hasanibasri olduğu (339 hane, 921 erkek nüfus) anlaşılan bu defterde yabancı Müslümanların yaşadığı 44 mahalle içerisinde en yoğun yabancı Müslüman nüfus Ali Paşa Mahallesi'ndedir.

Mahalle	Sayı	Mahalle	Sayı	Mahalle	Sayı	Mahalle	Sayı
Kuloğlu	5	Mirza Mehmed	18	Sultanmelik	13	Kemhanzade	16
İbrahim Paşa	19	Feyziye	9	Kırmacı	2	Dervişağa	30
Hanım Hamamı Mescidi	7	Ayas Paşa	18	Mehdi Efendi	21	Kasım Paşa	1
Camii Kebir	20	Gez	4	Namervani	11	Cedid	24
Karakilise	3	Mumcu (Aşağı)	74	Emirşeyh	9	Yeğenağa	20
Boyahâne	4	Mumcu (Yukarı)	14	Hacı Cuma	4	Köse Ömer Ağa	31
Bakırcı	10	Murad Paşa	15	Habib Efendi (Aşağı)	12	Emin Kurbi	21
Çortan	9	Vani Efendi	16	Habib Efendi (Yukarı)	7	Kavak	10
Çukur	6	Şeyhler	2	Taş Mescid	17	Abdurrahman Ağa	21
Sivaslı	3	Çırçır	8	Üveys Efendi	9	Ali Paşa	72
Caferzade Mescidi	2	Yoncalık (Yukarı)	4	Kadana	4	Kadana	14
Toplam Mahalle: 44 / Toplam Erkek Nüfus: 639							

Bu nüfusun memleketlerine yahut geldikleri bölgelere dağılımı şöyledir:

Bölge	Sayı	Bölge	Sayı	Bölge	Sayı
Ahıska Muhaciri	327	Palu	1	Ardahan	2
Ahıskalı	85	Muş	8	Erzincan	1
Tatar	46	Kığı	6	Oltu	1
Arapgir	1	Tercan	1	Rize	3
Livane	1	Beyazıt	16	Göynük ²⁶	1
Tokat muhaciri	2	Tortum	8	İran	10
İspir	3	Pasin	44	Musul	1
Hemşin	7	Micingerd	2	Muhacir	19
Kars	3	Eleşkirt	2	Rum	1

²³ BOA. NFS. d., nr. 2721.

²⁴ Defterde mahalle sonlarındaki hane numarası verilmeksizin yapılan eklemeler, hane toplamının tamamen tespit edilememesi sonucunu doğurmuştur. Yukarıda verilen hane sayısı, tarafımızca yapılan toplam ile belirlenmiştir.

²⁵ Defterin tarihini tespit edemediğimizden birtakım bilgileri burada paylaşmak durumundayız. Defter üzerine yapılan işleme göre hicri 1251 ile 1257 yılları arasında; Ahıskalılardan (muhacirler dâhil olmak üzere) 24'ü (10'u Kars, 1 Çorum, 1 Harput, 10'u Oltu'ya gitmiştir), Tatarların 2'si, 4 Vanlı (1254'te Yukarı Pasin'e gitmiştir), 2 muhacir (1253'te Narman'a gitmiştir) ile 1 Livaneli şehri terk etmiştir. Bu durumda adı geçen yıllar arasında şehri terk eden yabancı Müslüman sayısı 33 kişidir.

²⁶ Göynük(ler): Karltova.

Bayburt	4	Bitlis	1	Diğer kazalardan	7
Van	15	Narman	1	Diğer	9
Toplam: 639					

Bu yazımda Erzurum şehir merkezindeki Ahıskalıların²⁷ çokluğu göze çarpmaktadır. Nitekim Ahıskalı olup da Erzurum mahallelerinde ikamet eden Müslüman erkek sayısı 412'dir ve Ahıskalıların en kalabalık olduğu mahalle 68 kişi ile Ali Paşa Mahallesi'dir. Bunu 67 kişiyle Aşağı Mumcu Mahallesi takip etmektedir ki her iki mahallenin yabancı Müslüman nüfusunun neredeyse tamamı Ahıskalılarından oluşmaktadır. Ahıskalılar, yukarıda zikredilen mahallelerin büyük bir çoğunluğuna dağılmış durumdadır. Tablo 7'den de anlaşıldığı üzere şehirde 46 erkek nüfus Tatarlardan oluşmaktadır. Bunlar muhtemelen Rusya'nın baskısından kaçıp Anadolu'ya sığınan Kafkas Türkleridir.²⁸ 19 muhacir ile 7 kişinin memleketi belirtilmemiştir. İranlıların ise 8'i Emin Kurbi, 1'i Yeğenağa, 1'i de Kadana Mahallesi'nde mukimdir. Bu kısımda son olarak bu yabancı Müslüman nüfusun meslek dağılımı gösterilecektir.

Meslek	Bölge									
	TOPLAM	Ahıska	İran	Tatar	Kars	Van	Muş	Pasin	Eleşkirt	
Bakkal	7	6	1							
Hademe	1			1						
Bezzaz	14	14								
Tüccar	5	5								
Mahalle imamı	1			1						
Bıçakçı	3	3								
Kaltakçı-Koltukçu?	2	2								
Tikici	9	9								
Kasap	6	6								
Celeb	1	1								
Nalband	3	3								
Çakmakçı	1	1								
Müezzin başı	1				1					
Müezzin	1	1								
Çulha	3	2	1							
Asker	3	3								
Haffaf	1	1								
Çoban	3					2	1			
Duhancı	3	3								
Zencir	1								1	
Çerçi	1						1			
Talebe	5	5								
Bostancı	1	1								

²⁷ Defterde *Ahıska Muhâciri* ve *Ahıskalı* olarak iki şekilde kayıt tutulduğundan biz de bu usüle riâyet ettik.

²⁸ Tatarlardan Salih Ağa bin Mehmed Şerif Ağa adlı kişi *Sadrızam* olarak tavsif edilmiş ve hicri 1252'de şehri terk etmiştir. Bu zat hakkında herhangi bir bilgi edinemedik, bkz. *BOA. NFS. d.*, nr. 2721, s.193, kayıt no: 297.

Hakkak	1	1															
Kılıcı	3	3															
Katırcı	1	1															
Berber	2	2															
Tellal	1	1															
Canbaz	1	1															
Börekçi	1	1															
Rençber	1															1	
TOPLAM	87	76	2	1	1	1	2	3	1								

Meslek sahibi yabancı Müslümanlar içinde de Ahıskahıların çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Fakat meslek sahiplerinin oranı toplam yabancı nüfusa oranla hayli düşük kalmaktadır.

3- 1843 Sayımında Yabancı Reaya Nüfusu

Nüfus defterleri arasında tarihini tam olarak tespit edemediğimiz, fakat arşiv uzmanları tarafından hicri 1259 (1843) yılına tarihlenip özetlenen yabancı reaya kayıtlarının tutulduğu bir defter mevcuttur.²⁹ Habibzade Abdullah Edib Efendi tarafından yapılan bu sayımda şehrin mahallelerinden ziyade işletme türündeki mekanlarında bulunan Ermenilerin kayıtları tutulmuştur. Abdullah Edib Efendi'nin defterin başına koyduğu şerh vasıtasıyla dükkan ve fırınlardaki yabancı Ermenilerin önceki sayımlara nispeten hayli azaldığı anlaşılmaktadır.³⁰ Cizye gelirini hesaplamak amacıyla hazırlanan bu defterde toplam yabancı reaya sayısı 92'dir. Topçuoğlu ve Akmesjid mahalleleri, Kuyumcular Kârhanesi, Üveys Efendi Mahallesi'ndeki Puruthane, Ali Paşa Mahallesi'ndeki bir berber dükkanı, Bakırcı Mahallesi Bezirgan Odaları ile 9 handa tespit edilen Yabancı Ermeni sayısının bölgelere dağılımı şöyledir:

Bölge	Yer	Bölge															
		TOPLAM	Arapgir	Kayseri	İstanbul	Harpüt	Eğin	Muş	Sürmene	Van	Gümüşhane	Erzincan	Musul	Diyarbakır	Diğer		
	Topçuoğlu Mah.	9	8	1													
	Akmesjid Mah. Kuyumcular Kârhanesi	3		3													
	Üveys Efendi Mah. Puruthane	7	7														

²⁹ BOA.NFS.d. nr. 2726; Defterin başında şu bilgi verilmektedir: "Kazâ-i aher re'âyâsından olub ticâret vesâire ile Erzurum kazâsının kasaba ve kurâ ve hân ve dekâkin vesâirede sâkin yabancı olarak mevcûd olan Ermeni milletinin tahrîr defteridir." Abullah Edib Efendi tarafından tutulan bir de Yabancı Katolik defteri vardır (BOA, NFS.d., nr. 2728). Ancak bu defterde yabancı olarak sadece Tablo 9'da verilen Tokatlı Mübayaacı yer almıştır. 1842 (1258) yılında yapılan ve Erzurum ile bağlı kazalarındaki reaya sayısı verilen bir sayım daha mevcut ise de icmal olduğu için bu sayımdan istifade edilememiştir. Bu icmalde reaya sayısının önemli derecede azaldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Küçük, "Tanzimât Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", s.189-190; BOA, C.DH, nr. 259/12901.

³⁰ Nüfus memurunun ifadesi aynen şöyledir: "Mukaddemki tahrîrde dekâkin ile fırınlarda pek çok yabancı re'âyâ var ise de bu def'a bulunmamış olmağa şerh verildi."

Ali Paşa Mah. Debbağoğlu Hanı	5		4	1										
Ali Paşa Mah. İt Uyutmaz Hanı	1		1											
Ali Paşa Mah. Müftü Hanı	9	1			4	2	2							
Ali Paşa Mah. Eğri Han	1							1						
Kasımpaşa Mah. Zorlu Hanı	2	1							1					
Ali Paşa Mah. Kilise Han	11								5	2				4
Ali Paşa Mah. Pervizzade Hanı	3			1							2			
Ali Paşa Mah. Hacı Ahmed Han	1					1								
Çukur Mah. Kazzazade Han	1												1	
Ali Paşa Mah. Berber Dükkanı	3	1							1					1
Bakırcı Mah. Bezirgan Odaları	36	36												
TOPLAM	92	54	9	2	4	3	2	1	2	5	2	2	1	5

Bu bölgelerden gelenlerin meslek dalları ise aşağıdadır:

Bölge \ Meslek	TOPLAM	Arapgür	Kayseri	İstanbul	Harput	Eğin	Muş	Sürmene	Van	Gümüşhane	Erzincan	Diyarbakır
Sarraf	1	1										
Tüccar	12	4	1	1	2	3				1		1
Bezirgan	21	20	1									
Çerçi	1				1							
Hizmetkar	6	5					1					
Terzi	3						1		1		1	
Meyhaneci	1							1				
Berber	2	1							1			
Çulha	5	5										
Nalçacı	1	1										
Bezzaz	1	1										
Purut	7	7										
Abacı	2									2		
Kuyumcu	3		3									
TOPLAM	67	45	5	1	3	3	2	1	2	3	1	1

Tablo 14'ten anlaşılacağı üzere bu dönemde Arapgirilerin kayda değer bir yoğunluğu vardır. Özellikle bezirganlık ve purutluk meslek dalları Arapgiriler tarafından icra

edilmektedir. Nitekim Tablo 13'teki verilere göre Puruthanedeki 7 kişinin ve Bakırcı Mahallesi Bezirgan odalarında kalan 36 kişinin tümü Arapgirlidir.³¹ Özellikle *Arapgir Alacası* veya *Manusa* adı verilen kumaş çeşidinin ve bu kumaştan yapılmış dokumaların Erzurum'da pazarlanması gibi nedenlerden ötürü Arapgirli sayısı Erzurum'da artış göstermiştir.³² Bu dönemlerde *Arapgir Alacası*'nın Erzurum piyasasında yer aldığı dair kayıtlar mevcuttur.³³ Ayrıca Kayserililerin de bu dönemde Erzurum'da ticari faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu bilgilerin dışında kısa dönemli tahrirlerden de başka kazalardan gelip Erzurum mahalelerinde sakin olanlar hakkında kısıtlı da olsa birtakım veriler elde etmek mümkündür. 1845 (hicri 1261) yılına ait bir nüfus yoklama defterinde³⁴ Oltu, Ardahan, Tercan ve Bayburt'tan birer, Tortum ve Pasin'den ikişer hanenin, bir başka yoklama defterinde bir kasabın hanesiyle Palu'dan³⁵ ve bir terzinin hanesiyle Arapgir'den geldiği³⁶ bilgisi mevcuttur.³⁷ Ancak bu veriler sadece belirli tarihler arasında ihtiva ettiği için çok kısıtlıdır. Arapgirliilerin sonraki dönemlerde Erzurum'a göç etmeye devam ettiği bu kısa dönemli tahrir defterlerinden³⁸ anlaşılmaktadır.

4- Temettüat Defterlerinde Yabancı Nüfus

Tanzimat döneminde aile reislerinin elde ettikleri gelirleri belirleyerek Tanzimat Fermanı'nın gereği olan vergi düzenlemesini sağlıklı bir şekilde icra etmek için tutulan istatistiklere *temettü sayımları* adı verilmektedir.³⁹ Bu sayımlar, şüphesiz en az nüfus sayımları kadar önemli olmakla birlikte nüfus defterlerinde yer almayan bilgileri muhtevi olduğu için mahalli tarih çalışmalarına iktisadî açıdan kaynak vazifesi görmektedir. Erzurum Temettüat Defterleri, bu dönem hakkında tafsilatlı bilgileri içermektedir. Nitekim 1845-1846

³¹ Tablo 13 ile 14'teki sayısal farklar, zikredilen yerlerde ikamet edenlerin tümünün meslek sahibi olmadığından kaynaklanmaktadır.

³² Ahmet Yakman, *163 Nolu Arapgir Şer'îye Siciline Göre Arapgir*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2015, s.48.

³³ Örnek belgeye bkz. *BOA.C.M.L.*, nr. 603/24865, 13 Muharrem 1264 [21 Aralık 1847]; Arapgir'den Erzurum gibi büyük şehirlere göçün, 18. yüzyılın sonlarından itibaren dokumacılığın önemini kaybetmesi ve işsizliğin artmasından kaynaklandığı iddiası için bkz. Ahmet Aksın, Erdal Karakaş, "Nüfus İcmal Defterine Göre 19. Yüzyılda Arapgir", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 13, ss.91-125, s.96; Tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte 1845 yılından önce hazırlandığı düşünülen defterdeki bilgilere göre Arapgir'in mahalelelerindeki toplam 4169 kişinin 981'i göç etmiştir. Bkz. Aksın-Karakaş, "Nüfus İcmal Defterine Göre 19. Yüzyılda Arapgir", s.104.

³⁴ Bilgiler şu kaynaktan derlenmiştir: M. Alparslan Kaplan, *Erzurum Nüfus Yoklama Defteri Transkripsiyonu (1261-1267/1845-1851)*, Atatürk Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002, s.3, 5, 28, 29.

³⁵ *BOA, ML.CRD.d.*, nr. 889, s.5.

³⁶ *BOA, ML.CRD.d.*, nr. 889, s.6.

³⁷ "Nefs-i Erzurum mahallâtında Bulunan Yerli Ermeni Milleti Re'âyâsının İşbu Bin İki Yüz Altmış Bir Senesi Receb-i Şerîfi Gurrelerinden Sene-i Merkûme Zilhiccesi Gâyetine Kadar Tevellüd Eden ve Mürd Olan ve Gelib ve Gidenlerin Yoklama Defteridir", *BOA, ML.CRD.d.*, nr. 889; 1831'de kurulan Ceride Nezâreti'nin ardından taşrada defter nazırları nüfus hareketlerini kontrol etmek için belirli aralıklarla bu tür defterler hazırlamakla mükellefîler. Bunlardan Erzurum'a ait olan bir defter neşredilmiştir. Bkz. Kuzucu, "Erzurum'da 1835-1837 Döneminde Yaşanan Gayrimüslim İlgöçü Ve Düşündürdükleri".

³⁸ 10 Ocak 1851'de Arapgirli bir ailenin Emin Kurbi Mahallesi'ne yerleştiğine dair bkz. *ML.CRD.d.*, 1347, s.7; Bir başka örnek için bkz. *BOA, ML.CRD.d.*, nr.717.

³⁹ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, C.LIX, S:225, 1995, s.395.

(1261-1262) yıllarını kapsayan temettü kayıtlarına göre Erzurum'da 3.195 hane⁴⁰ bulunmaktaydı. Bunların 2.818'i Müslüman, 358'i Ermeni, 19'u Rum idi.⁴¹

Tablo 15: Temettüat Defterlerinde 1845-1846 Yıllarında Erzurum Şehrinde Yabancı Müslüman Haneler

Mahalle	Bölge																		
	Muş	Ahıska	Kım	Hemşin	İspir	Rize	Bitlis	Van	Tatar	Tortum	Tercan	Bayburt	Kars	Karakaya ⁴²	Eleşkirt	Ahlat	Adilevaz	Oltu	Erzincan
Ali Paşa	6	1	1	1	1														
Yeğenaga ⁴³	9					2							6		1				
Çırçır							1												
Camii Kebir								1											
Dere				1		1													
Murad Paşa	1					1			1	2	1	1	1						
Feyziye								1											
Mehdi Efendi								1			1	1							
Yukarı Habib Efendi												1		1					
Aşağı Yoncalık								1											
Yukarı Yoncalık					1														
Lala Paşa								1											
Köse Ömer Ağa								1											
Sultanmelik								1											
Hasanibasri	1							2				2				1			
Sivasi												2							
Zağarcı Ali Ağa	5																		
Namervani								1										1	
Vani Efendi								1											
Şeyh Emir	1	2						1											1
Toplam	2	23	1	1	2	2	4	1	12	1	2	2	13	1	1	1	1	1	1
GENEL TOPLAM: 72																			

⁴⁰ Bkz. Ek; İslâm nüfus içerisinde hane sayısının dışında 60 kişi daha kaydedilmiştir.

⁴¹ Haydar Çoruh'un verdiği bilgilere göre toplam hane sayısı 3190'dır. Bunların 2614'ü Müslüman, 493'ü Ermeni, 61'i Katolik, 19'u Rum'dur. 3 hanenin ait olduğu unsur ise yazar tarafından tespit edilememiştir. Bkz. Haydar Çoruh, *Temettüat Defterleri'ne Göre Erzurum Şehri (1260/1844)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s.16.

⁴² Karakaya/Karayazı.

⁴³ Bu mahallede kişi olarak 2 Ahıskalı daha kayıtlıdır.

Bu dönemde 3 *Berathl*, 1 *Avrupalı*, bir de *Sermayeli* tüccar vardır. Avrupa tüccarı Arapgirli bir Ermeni olup Topçuoğlu Mahallesi'nde, beratlı tüccarların biri Bitlisli bir Ermeni olup Topçuoğlu Mahallesi'nde, bir diğeri Arapgirli olup Ali Paşa Mahallesi'nde ikamet etmekteydi. Ali Paşa Mahallesi'nde ikamet eden diğeri beratlı tüccarın nereden geldiği belirsizdi. Sermayeli tüccar ise Karşlı olup Yeğenağa Mahallesi'nde mukimdi.⁴⁴

Temettüat defterlerinde Erzurumlu olmayan hanelerin mahallelere ve bölgelere dağılımı şöyledir:

Mahalli	Bölge							
	Toplam	Muş	Bitlis	Tokat	Van	Arapgir	Şam	Hınıs
Yeğenağa	14	14						
Cedid	6	2	3	1				
Kale içi	3		3					
Mumcu (yukarı)	2				1	1		
Mumcu (aşağı)	5	1	3			1		
Topçuoğlu	3		1			2		
Ali Paşa	14	3	1		1	6	2	1
TOPLAM	47	20	11	1	2	10	2	1

Temettüatlarda sadece bir Muşlu Katolik aile kaydedilmiştir.⁴⁵ Bunun yanı sıra İslam ve reaya (Ermeni) yabancı nüfusun meslek dağılımları şöyledir.

Meslek	TOPLAM	Bölge															
		Muş	Ahıska	Rize	Bitlis	Tatar	Arapgir	Tortum	Tercan	Bayburt	Kars	Karakaya	Eleşkürt	Ahlat	Adilcevaz	Oltu	Erzincan
Kâtip	1		1														
Hurdacı	2		1												1		
Bezzaz	8		8														
Ketenci	1			1													
Canbaz	4		1			1					2						
Tüccar	5		1			2					2						
İrgat	1								1								
Hizmetkâr	2		1								1						
Duhancı	4		1		1			1			1						
Ham bezzaz	2		1				1										
Çulha	2				2												
Penpeci	1		1														
Koltukçu	1									1							
Eskici	1		1														

⁴⁴ Haydar Çoruh'a göre bu dönemde 1'i Ali Paşa, 2'si de Topçuoğlu mahallelerinde olmak üzere 3 Avrupa tüccarı vardır: Çoruh, *Temettüat Defterleri'ne Göre Erzurum Şhri*, s.153; Bunların da birisi Bitlis birisi Arapgirli idi: Çoruh, *Temettüat Defterleri'ne Göre Erzurum Şhri*, s.47.

⁴⁵ BOA, ML.VRD.TMT.d., nr. 6895.

Haffaf	3		2			1												
Çerçi	4									1	1	1					1	
Arabacı	1								1									
Hammal	2		1						1									
Kasap	1		1															
Oturakçı	2		1			1												
Mumcu	1									1								
Sermayeli tüccar	1									1								
Talebe-çerçi	1									1								
Talebe	1			1														
Duhan kıyıcı	1		1															
Sai	1													1				
Sarraç	1									1								
Bakkal	1	1																
Gümrük rahdarı	1					1												
Saatçi	1									1								
Tohumcu	1																	1
Yemenici	1		1															
Toplam	60	1	24	2	3	6	1	1	2	2	12	1	1	1	1	1	1	1

Tablo 18: Temettüat Defterlerine Göre 1845-1846 Yıllarında Erzurum Şehrindeki Yabancı Reyanın Meslek Dalları

Meslek	Bölge								
	TOPLAM	Muş	Bitlis	Tokat	Van	Arapgir		Şam	Belirsiz
Terzi	4	3			1				
Katirci	1	1							
Irgat	3	3							
Ayvaz	1	1							
Hizmetkâr	10	6	1			3			
Duhâncı	1	1							
Ham bezzâz	3	1	1			1			
Çulha	6		5			1			
Nalband	2	1				1			
Penpeci	1		1						
Koltukçu	1			1					
Eskici	1	1							
Boyacı	1		1						
Hancı	1				1				
Ham Boyacı	1		1						
Beraflı tüccar	3		1			1 (Kürkçübaşı)			1
Avrupa tüccarı	1					1			
Berber	2		1			1			
Kuyumcu	1							1	
Kasap	1					1			
Kürkçü	1							1	
TOPLAM	46	18	12	1	2	10		2	1

5- 1847 Yazımında Erzurum'da Yabancı Nüfus

Erzurum'da 1847 yılında kapsamlı bir nüfus sayımının yapıldığı anlaşılmaktadır. Miralay Mustafa Bey ile Erzurum Nüfus Nazırı Mehmed Bey'in, mahalle imamları, muhtarlar ve muhbirlerin yardımıyla gerçekleştirdiği sayım sonucunda tanzim edilen defterler içerisinde özellikle yabancılar için hazırlanmış olanlar çalışmamız için zengin veriler sunmaktadır. Ayrıca bir de mizan defterinin hazırlandığından bu sayede yabancılar ile birlikte toplam erkek nüfus hakkında bilgi edinilmesi mümkündür. Mizan defterine⁴⁶ göre Erzurum'da 53 mahalle,⁴⁷ 16 medrese, 17 han, 9 hamam, 5 debbağhane, 28 fırın, 5 meyhane ile 1 kilisede tahrir işlemi yapılmıştır. Buna göre şehirdeki 4.319 hanede 9.360 yerli, 352 yabancı erkek ile birlikte toplamda 9.712 erkek nüfusa ulaşılmıştır. Bu mizan defterinde yabancı erkek reayadan Katolik Ermeniler 97, Rumlar ise 20 kişidir.⁴⁸ Buradaki icmal niteliğindeki verileri şimdilik bir kenara bırakarak yabancı nüfusu ulaşılabildiğimiz mufassal defterlerden takip etmeye çalışacağız. Nitekim mizan defterindeki sayısal bilgiler mufassal defterlerdeki ile birebir örtüşmemektedir. Bunun başlıca sebebi ise tahrir esnasında kimsesiz olanlar ile sonradan deftere kaydedilenlerin icmalde yer almamasıdır.

a) Yabancı Müslüman Nüfus

Erzurum kaza merkezinde yabancı Müslüman erkek nüfus 358'dir.⁴⁹ Bu sayının medrese, debbağhane, han ve hamam gibi mekanlara memleketlere göre dağılımını daha önce yaptığımız gibi ayrı ayrı vereceğiz. Bunlardan Erzurum'da bulunan 16 medresenin tamamına dağılmış olan yabancı Müslümanlar şöyledir:

Tablo 19: 1847 Sayımında Erzurum Medreselerinde bulunan Yabancı Müslüman Talebelerin Bölgelere Dağılımı⁵⁰

Bölge	TOPLAM	Bölge															
		İspir	Rize	Güsgim	Tortum	Livane	Hemşin	Narman	Diyarbakır	Tavusker ⁵¹	Gümtüşhane	Ahıska Muhaciri	Kars	Ardahan	Maçahel	Oltu	Diğer
Medrese																	
İbrahim Paşa	5	1	4														
Sultaniye	7	1	1	1	1	1	2										
Ali Paşa	14					10		3	1								
Ali Ağa	5					2	1			1							1

⁴⁶ BOA, *ML CRD.d.*, nr. 1146.

⁴⁷ Defter yırtık olduğundan sadece 36 mahallenin mizanı mevcuttur. Bu sayım 156 köyü de kapsamaktaydı. Küçük, "Tanzimât Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", s.192; BOA.C.DH., nr. 182/9060.

⁴⁸ Bir başka mizan defterindeki veriler biraz farklıdır. Buna göre 7559 Müslüman, 2199 Ermeni, 94 Katolik, 22 Rum ve 32 Mestanlı aşiretinden olmak üzere toplamda 9906 nüfus mevcut olup, Rusya tabası, Yabancı Rum, Ermeni ve Yahudi toplamı ise 435'tir. Küçük, "Tanzimât Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", s.192, 194; BOA.C.DH., nr. 182/9060.

⁴⁹ BOA. *NFS.d.*, nr. 2729.

⁵⁰ İlgili defter esas alınarak hazırlanan bu tabloda; İspirli ve Oltulu ikişer kişi, Rizeli, Ahıska muhaciri, Livaneli ve Ardahanlı birer kişi için talebe olduğunu işaret eden ve ders almaya geldiğini gösteren "derse" ibaresi konulmadığını, Diğer yazılı sütunda ise 2 kişinin talebe, birer kişinin Redif askeri ve Boyahaneli kimsesiz, bir kişinin de Ovacak köylü olduğunu belirtmek gerekir.

⁵¹ Tavusker: Olur-Erzurum.

Salihîye	7			1		1	4				1						
Muid Efendi	2					1					1						
Fezîye	8			1		6											1
Molla Pervizzâde	17		2			5	3			2			1	2	1		1
Şeyhler	4	1				1			2								
Hacı Halil Efendi	4					2	1	1									
Ahmediye/Murad Paşa Mah.	1	1															
Ayas Paşa	1																1
Topçuoğlu	1					1											
Yeğenağa	4			1	1		1										1
Kağzımanlı	5						5										
Mahmudiye	7	1	1			1							1			2	1
TOPLAM	92	5	8	4	2	31	17	6	1	3	1	1	1	3	1	3	5

Bu tabloda, 6 numaralı tabloyla karşılaştırıldığında, Livaneli ve Hemşinli talebe sayısının 1835 yılındaki gibi yoğunluğunun artarak devam ettiği, İspirli talebe sayısında düşüşün olduğu görülmektedir. Erzurum'a eğitim için gelen talebelerin genellikle kuzey doğu kazalarından olduğu da dikkate değerdir.

Tablo 20: 1847 Sayımında Erzurum'daki Debbağhanelerde Bulunan Yabancı Müslümanlar

Bölge	TOPLAM	İspir	Gisgin	Tortum	Hemşin	Ahıska	Petekrek ⁵²
Boyahane	3				3		
Kumludere	9				7		2
Tebrizkapı	18				15		3
Gürcükapı Kebir	29	1		1	24		3
Gürcükapı Küçük	37		4	1	30	1	1
TOPLAM	96	1	4	2	79	1	9

Debbağhanelerde bulunan yabancı Müslümanlardan Ahıska'lı olan, kimsesiz olarak Debbağhanede ikâmet etmektedir. Hemşinli 45 kişi ile diğer bölgelerden gelenler için meslek dalı olarak debbağ ifadesi kullanılmamaktadır. Bu iki türlü izah edilebilir ki ya sayım memuru tarafından debbağ olduğu halde bu şekilde tasnif etmeye gerek duyulmamıştır ya da debbağhanede ikamet ettikleri halde meslek dalını icra etmedikleri içindir. Şayet ikinci durum geçerli ise debbağlığı bir meslek olarak icra edenlerin sayı 34'tür ve tümü Hemşinlidir. Fakat her halde debbağhanelerdeki yabancı Müslümanların çoğunluğu Hemşinlidir.

Hemşinliler, fırıncılıkta da yoğun bir nüfusa sahiptiler. Şehirde mevcut olan fırınların 17'sinde yabancı Müslüman vardı ve bunların birçoğu Hemşinliydi.

⁵² Petekrek: Çevreli-Artvin.

Tablo 21: 1847 Sayımında Erzurum'daki Fırınlarda Bulunan Yabancı Müslümanlar ve Bölgelere Dağılımı

Fırın	Bölge					
	TOPLAM	Hemşin	Rize	İspir	Ahıska	Gisgin
Gölbaşı Firuz Bey	6	6				
İçmeydan Börekçi	1	1B ⁵³				
Kilisekapı Has	4					
Köprübaşı	1	4				
Gürcükapı Cennetzade	1	1				
Gürcükapı Çukur	1		1			
Yenikapı	1					1
Kilisekapısı Malhas	1	1				
Tebrizkapı Abdülkadir Ağa	6	6B				
Gürcükapı Muytab Ali	4	1		3		
İçmeydan Numan Usta	3	1			2	
Erzincankapı Yiğithan	8	7		1		
Gürcükapı Müteveli	2			2		
Gümrük Başkâtibi Şerif Efendi'nin Fırını	2	1		1		
Köprübaşında Cennetzade	5	5				
Tebrizkapı Şahmir	2	1				1
Köprübaşı Bayraktar	4	4B				
TOPLAM	52	40	1	7	2	2

Hamamlardaki yabancı Müslümanlar ise daha önceki sayımlara paralel olarak neredeyse tamamen Mirhevliilerden oluşmaktaydı. Kebapçı ve dökmeçilerin de tamamı Hemşinli idi.

Tablo 22: 1847 Yılında Erzurum Hamamlarında Bulunan Yabancı Müslümanlar				Tablo 23: 1847 Yılında Erzurum Şehrinde Hemşinli Kebapçılar ve Dökmeçiler	
Hamam	TOPLAM	Mirhev	Kars		
Caferiye	7	7		Kebapçılar	18
Ayaspaşa	5	5			
Hanım	7	7		Dökmeçiler	
Boyahane	4	4		İçmeydan	5
Çöplük	4	4		çarşısında ⁵⁴	
Kırkçeşme	7	7		Taşhan çarşısında	11
Küçük Gürcükapı	9	7	2	Tebrizkapıda	1
Gümrük	11	11			
Saray	6	6		TOPLAM 35	
TOPLAM	60	58	2		

Hanların yabancı Müslüman doluluk oranı 1843 yılıyla benzerlik göstermektedir. Genelde tüccarların ikamet ettiği hanlarda Trabzonlu ve Gümüşhaneliler kahve ve şeker ticareti yapmakta iken bir Rizeli keten taciri, bir Ahıkalı dikici, iki Erzincanlı demirci vardır. Muşlu tüccarlar ise duhan ve sığır ticareti için Erzurum'da bulunmaktaydılar. Aşağıdaki

⁵³ B: Börekçi.

⁵⁴ Kayıtta geçen *sük* sözcüğü tarafımızca çarşı şeklinde verilmiştir.

tabloda görülen İranlılar ise sayım yapıldıktan bir süre sonra, hicri 1265 yılında, Osmanlı vatandaşı olmuşlardır.

Tablo 24: 1847 Yılında Erzurum Hanlarında Bulunan Yabancı Müslümanlar

Han	Bölge									
	TOPLAM	Rize	Trabzon	Gümüşhane	Ahıska	Erzincan	Muş	Diyarbakır	Bitlis	İran
Yeni Han	2		2							
Hacı Ahmed	2							1	1	
Küçük Han	1				1					
Gazzazoğlu	2					2				
Komasoroğlu	3	3								
Kanbur (Kanburoğlu)	8		1	3			2			2
Mansuroğlu	1	1								
Cennetzade	2		1				1			
Molla Pervizzade	2									2
TOPLAM	23	4	4	3	1	2	3	1	1	4

Yukarıdaki tablolarda han, hamam, debbağhane ve medrese gibi mekanlara dağılımını gösterdiğimiz yabancı Müslümanların toplam olarak memleketlerine göre dağılımı şu şekildedir.

Tablo 25: 1847 Yılında Erzurum Şehrinde Konutların Dışında Kalan Yabancı Müslüman Sayısı

Bölge	Sayı	Bölge	Sayı	Bölge	Sayı
İspir	13	Tavusker	3	Petekrek	9
Mirhev	58	Gümüşhane	4	Diyarbakır	2
Rize	13	Ahıska	5	Bitlis	1
Gisgim	10	Erzincan	2	Narman	6
Tortum	4	Kars	3	Muş	3
Livane	31	Ardahan	3	İran	4
Hemşin	171	Maçahel	1	Diğer	5
Trabzon	4	Oltu	3		
TOPLAM: 358					

b) Yabancı Katolik ve Rum Nüfus

Esasında Erzurum kaza merkezinde en fazla yabancı Gayrimüslim nüfusun Ermenilerden oluşması gerekmektedir. Ancak 1828-1829 Osmanlı Rus Harbi'nde Erzurum'dan göçürülen Ermenilerin Rus tabiyetine alınması ve akabinde bunların önemli bir kısmının sonraki yıllarda vatanlarına geri dönmesi nüfus sayımlarında birtakım karışıklığa sebep olmuştur. Sayım döneminde şehire başka kazalardan gelen Ermenilerden hangilerinin Rus vatandaşı, hangilerinin Osmanlı vatandaşı olduğuna dair bir veriyi tespit edemedik. 1847 sayımının mizanlarının verildiği icmal defterinde böyle bir kaydın mevcut olmaması, Erzurum'daki yabancı reayadan Ermenilerin sayımının yapılmadığı düşüncesini güçlendirmektedir. Bu icmal defterinde sadece Erzurum'un bazı mahalleleri ile hanlarında iskan edilen *Teb'â-i Rusya Yabancı Ermeni ve Rum ve Yehud* (Yahudi) adı altında 155 hane

ve 435 nüfus bilgisi verilmiştir.⁵⁵ Bu mizan defterindeki mahalle icmallerinde de yabancı olarak yalnızca Rus tebası olan Ermenilerin nüfus bilgileri verildiğinden, mahallelerdeki yabancı nüfus hakkında şimdilik bilgi sahibi olamadık. Dolayısıyla çalışmamızın bu kısmında, yani yabancı reaya sayısında, sadece Katolik ve Rum nüfusunu vermekle iktifa edeceğiz. Nitekim temel gayemiz şehirde Erzurumlu olmayan sayısı hakkında bilgi vermek olduğundan Erzurum'dan göçürülüp de Rus vatandaşı yapılan Ermenileri çalışmamızın dışında bıraktığımızı daha önce ifade etmiştik.

Erzurum'a diğer kazalardan gelenlerin tarihi defterlerde kaydedilmesine rağmen bu çalışmada değerlendirilmeye alınmamıştır. Fakat özellikle bu defter nazara alındığında yabancı Müslümanların kahir ekseriyetinin Erzurum'a gelişlerinin 1846-1847 (1262-1263) yılları olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir.

Erzurum şehrinde 21 fırın, 3 han ve sair yerlerde bulunan toplam 97 yabancı Katolığın⁵⁶ 81'i Gisgimlidir. Birçoğu fırıncı olan bu nüfusun fırınlara dağılımı ise şöyledir:

Tablo 26: 1847 Sayımında Erzurum Şehrinde Konutların Dışında Kalan Yabancı Katolik Sayısı							
Fırınlr	TOPLAM	Gisgim	Tortum	Beyazıt	Hemşin	İspir	Trabzon
Mahalle Başı Serko	4	4					
Tebrizkapı Süleyman Ağa	6	6					
Tebrizkapı Şahmir	4	4					
Gürcükapı Çukur	4	4					
Gölbaşı Ali Bey	4	4					
Sarayönü	6	6					
Kilisekapı Malhas	5	5					
Yenikapı	3	3					
Gürcükapı Cennetzade	8	6	1	1			
Gürcükapı Müttevelli	8	8					
Arapgirler Çarşısı içinde Mecaz? (مجاز)	7				2	5	
İçmeydan Börekçi	3				3		
Kâtib Şerif Efendi	3					3	
Erzincankapı Karakullukçu	4	4					
Köprübaşı	2	2					
Nazik Çarşıda Serdar	1	1					
İçmeydanda Numan Usta	3	3					
Gülahmed Çobanoğlu	4	4					
Hasanibasri A'raci? (اعراجی) Paşa	2	2					
Zorlu Hamı'nda bulunan Fırın	1	1					
Kilisekapı Yeni Fırın	2	2					
TOPLAM	84	69	1	1	5	8	

⁵⁵ BOA, ML.CRD.d, nr. 1146, s.12.

⁵⁶ BOA.NFS.d, nr. 2731.

	Toplam	Gisgim	Tortum	Beyazıt	Hemşin	İspir	Trabzon
Hanlar, Odalar ve Meyhâneler							
Mansuroğlu	1						1
Nazik Çarşı Kundakçı Hanı	3	3					
Nazik Çarşı Küçük Han	3	3					
Nazik Çarşı yeni odalardaki	3	3					
Çaykaradaki Meyhaneçiler	1	1					
Çaykara Meyhanesi	2	2					
TOPLAM	13	12					1
GENEL TOPLAM	97	81	1	1	5	8	1

Yukarıdaki tablonun son kısmında Mansuroğlu Hanı dışındaki Nazik Çarşı ve Çaykara'da bulunanlar *meyhâneçiyân* olarak kaydedilmiştir. Tablodan anlaşıldığı üzere yabancı Katolik zümresinin içinde Gisgimliler çoğunlukta idi ve kahir ekseriyeti fırıncılık mesleğini icra ediyordu.

Aynı dönemde Erzurum şehrinde özellikle ticaret maksadıyla bulunan yabancı Rumlar ise Gümüşhane, Trabzon ve Sürmenelidir. Bu sayımda olan 4 han ve Ali Paşa Mahallesi'ndeki Rum Kilisesi yakınlarında mevcut olup çoğunluğu Gümüşhaneli olan yabancı Rumların dağılımı ve meslekleri şöyledir.⁵⁷

Tablo 27: 1847 Sayımında Erzurum Şehrinde Konutların Dışında Kalan Yabancı Rum Sayısı

Hanlar ve diğer	TOPLAM	Gümüşhane						Trabzon	Sürmene
		Abacı	Bezzâz	Kuyumcu	Terzi	Duhancı	Diğer	Demir tâciri	Abacı
Mansuroğlu	5	1	3					1	
Kilise Han	8		5	1	1		1		
Zorluoğlu	3								3
Küçük Han	2	1				1			
Ali Paşa Mah. Rum Kilisesi yanında	2	2							
TOPLAM	20	16					1	3	

⁵⁷ BOA.NFS.d. nr. 2730.

Sonuç

Nüfus ve temettüat defterleri ışığında yabancı nüfus verilerinden oluşan bu çalışma, 1835 yılından 1847 yılına kadarki süre zarfında şehrin mahallelerinde ve sair yerlerinde bulunan yabancı Müslüman ve Gayrimüslimlerin- tarafımızca oluşturulan sayısal verilerde tolere edilebilecek hataların yapılması dışında- Osmanlı topraklarındaki iç göçüne (*domestic/internal migration*) bir örnek mahiyetindedir. Ahıskalılar gibi savaş nedeniyle Osmanlı topraklarına göç edenlerin dışındaki göç hareketi genellikle ekonomik nedenlerle açıklanabilir. Nitekim 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Erzurum Ermenilerinin önemli bir kısmının Rusya'ya göçürülmesi, şehrin ekonomik canlılığını kaybetmesine neden olduğu gibi birtakım iş dallarındaki niceliksel düşüklüğün diğer yörelerden gelenler için bir fırsat niteliği kazandığı öngörülebilir. Bu dönemde Erzurum şehir ekonomisinde Doğu Karadeniz Bölgesi'nden gelenlerin yadsınamayacak derecede etkinliği göze çarpmaktadır. Nitekim Hemşinlilerin debbağlık ve fırıncılık, Mirhevlilerin hamamcılık gibi meslekleri domine etmesi buna bir örnek olarak gösterilebilir. Diğer taraftan Arapgirliilerin adı geçen dönemlerde Erzurum ticaretinde güçlü bir yeri olduğu yine bu tablolardan anlaşılmaktadır. Konumu gereği Erzurum şehrinin çevredeki birçok kazadan iç göç alması tabiidir. Bununla birlikte kısa süreli ikametlerin göç kapsamında değerlendirilmeyeceğini de ayrıca belirtmek gerekir. Tablolarda görüldüğü üzere bilhassa işletmelerde doluluk oranlarında hayli düşüş yaşanmıştır ki bu durum nüfus sayım memurlarının da dikkatinden kaçmamıştır. Son olarak şunu belirtmekte fayda vardır ki bu çalışmada kullanılan veriler, nüfus ve temettüat defterleri esas alındığından dolayı adı geçen tarihler arasında şehire başka bölgelerden gelenler hakkında tam olarak bir bilgi sunmayabilir. Örneğin, İranlı tacirlerin bu dönemde Erzurum'da yadsınamayacak derecede bulunduğu bilinmektedir (Bkz. Küçükkuşurlu, 172-173). Talebe, tüccar, zanaatkar ve çeşitli meslek dallarının yer aldığı bu çalışmanın; han, hamam ve farklı işletme isimleri hakkında da birtakım bilgileri muhtevi olduğundan, Erzurum şehir tarihine katkı sağlaması ümit edilmektedir.

Kaynaklar**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):**

Bâb-ı Defteri Ceride Odası Defterleri (D.CRD.d): nr. 40465.

Cevdet Dahiliye (C.DH.): nr. 182/9060, 259/12901.

Cevdet Maliye (C.ML.): nr. 603/24865.

Maliye Ceride Defterleri (ML.CRD.d): nr. 717, 889, 1146.

Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d.): nr. (Bkz. Ek)

Nüfus Defterleri (NFS.d.): nr. 2721, 2722, 2723, 2726, 2728, 2729, 2730, 2731.

Kitaplar-Makaleler-Tezler

Aksın, Ahmet- Karakaş, Erdal, “Nüfus İcmal Defterine Göre 19. Yüzyılda Arabgir”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 13, ss. 91-125.

Beydilli, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler*, C.XIII, Sayı: 17, 1988, ss. 365-434.

Çoruh, Haydar, *Temettuat Defterleri’ne Göre Erzurum Şehri (1260/1844)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

Çoruh, Haydar, “Erzurum’daki Türk ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 6, Yaz 2002, ss. 95-115.

Demirel, Muammer, “1829-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü”, *XIV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002*, 2. Cilt 1. Kısım, ss. 263-277.

Kaplan, M. Alparlan, *Erzurum Nüfus Yoklama Defteri Transkripsiyonu (1261-1267/ 1845-1851)*, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002.

Kuzucu, Kemalettin, “Erzurum’da 1835-1837 Döneminde Yaşanan Gayrimüslim İğçöğü Ve Düşündürdükleri”, *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, Berikan Yayınevi, Ed: İbrahim Ethem Atnur, Ankara 2012, ss. 535-548.

Küçük, Cevdet, “Tanzimât Devrinde Erzurum’un Nüfus Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7-8, 1976-1977, Ayrı Basım, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1977, ss. 185-224.

Küçükuşurlu, Murat, *Erzurum Çarşı Pazar-Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, C. LIX, S:225, 1995, ss. 395-418.

Özcan, Besim, “1828-29 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 46, 2011, ss. 195-204.

Özger, Yunus, “Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835) Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Sayı: 29, Erzurum 2006, ss. 239-266.

Tozlu, Selahattin - Yılmaz, İskender, “Erzurum (Ova) Kazasının Nüfusu (1896)”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 53, Aralık 2014, ss. 33-48.

Yakman, Ahmet, *163 Nolu Arapgir Şer’iye Siciline Göre Arapgir*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2015.

EK:

ERZURUM TEMETTUAT KAYITLARINDA NÜFUS DAĞILIMI				
<i>BOA, ML.VRD.d. (Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri)</i>				
Arşiv Fon Numarası	Mahalle/Yer	İslâm	Ermeni	Rum
6850	Yukarı Mumcu	-	59	-
	Aşağı Mumcu	-	71	-
	Topçuoğlu	-	7	-
6851	Dervişağa	45	-	-
6852	Yukarı Mumcu	62	-	-
6853	Şeyh Emir	37	-	-
6854	Cedid	97	-	-
6856	Vani Efendi	53 h. 57 k.	-	-
6857	Üveys Efendi	88	-	-
6858	Şeyhler	36	-	-
6859	Topçuoğlu	99	-	-
6860	Çırçır	61	-	-
6861	Cami-i Kebir	139	3	-
6862	Caferiye	81	-	-
6863	Çukur	10	-	-
6864	Caferzade	11	-	-
6865	Namervanlı	30	-	-
6866	Çortanoğlu	15	-	-
6867	Zağarcı Ali Ağa	38	-	-
6868	Yeğenağa	-	54	-
	Cedid	-	26	-
	Kale İçi	-	7	-
	Çırçır	-	10	-
	Kân Yolunda Ali Paşa	-	-	19
6869	Kasımpaşa	39	-	-
6870	Hanım Hamamı	20	-	-
	Sivasî	5	-	-
	Ağ Mescid	14	-	-
6871	Hasanibasri	261	-	-
6872	Aşağı Mumcu	85	-	-
6874	Sultan Melik	129	-	-
6875	Köse Ömer Ağa	24 h. 1 k.	-	-
6876	Lala Paşa	36	-	-
6877	Yeğen Ağa	101	-	-
6878	Kâbe Mescidi	14	-	-
6879	Kadana	82	-	-
6880	Aşağı Yoncalık	69	-	-
6881	Kavak	21	-	-
6882	Kırmacı	19	-	-
6884	Gez	101	-	-
6885	Ali Paşa	111	-	-
6886	Yukarı Habib Efendi	65	-	-
6887	Bakırcı	29	-	-

6888	Hacı Cuma	40	-	-
6889	Boyahane	9	-	-
6890	Mehdi Efendi	114 h.	2 k.	-
6892	Abdurrahman Ağa	27	-	-
6893	Feyziye	23	-	-
6894	Ali Paşa	-	121	-
6896	Murad Paşa	134	-	-
6897	Aşağı Habib Efendi	68	-	-
6898	Emin Kurbi	50	-	-
16080	Dere	98	-	-
17600	Yukarı Yoncalık	128	-	-
TOPLAM		2818 h.	60 k.	358 h.
GENEL TOPLAM: 3195 HANE / 60 KİŞİ				19 h.

